

Зміст

ПРОЛОГ. 21 лютого 2022 року 7

ЧАСТИНА ПЕРША. У ТІНІ ІМПЕРІЇ

РОЗДІЛ 1. Чи була Україна колонією 23

Розділ 2. Традиція російського колоніалізму 37

Імперія і культура 37

«Відкриття» України 50

Україна в імперському дискурсі 65

Кумедний хохол на межі імперії 66

Єдність історії 72

«Ніякої української мови ніколи не було, нема і не може бути» 75

Опір і протидія 79

Від «петлюрівця» до «націонал-комуніста» 86

ЧАСТИНА ДРУГА. РАДЯНСЬКИЙ ПРОЄКТ І КУЛЬТУРНА КОЛОНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ

Розділ 3. Від радянської людини до радянського народу 97

Номо sovieticus 97

Радянський народ 115

Розділ 4. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мовне питання в радянській Україні 130

«Мова еліти» і психологічний чинник 139

Русифікація освіти і науки 145

Книга, преса, видання	152
Дискримінація на щодень	156
Лист, який не став маніфестом.	164
Радянська мова і «зближення мов»	170
Розділ 5. «З Росією навіки»: 300-ліття возз'єднання України з Росією.	177
Розділ 6. Культура як інструмент уніфікації	200
Культурна доктрина: у рамках соціалістичного реалізму	200
Національна культура: соціалістична за змістом, національна за формою.	208
ЧАСТИНА ТРЕТЯ. СПРОТИВ	
Розділ 7. «Привид ходить Східною Європою...»	227
Розділ 8. Шістдесятники	242
Розділ 9. Гельсінський рух: між правами людини й народу.	261
Розділ 10. Солідарність поневолених	297
Розділ 11. Левіафан на сторожі імперії.	312
ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. ІНЕРЦІЯ КУЛЬТУРНОГО КОЛОНІАЛІЗМУ (ПІСЛЯ 1991 РОКУ)	
Розділ 12. Мова: «Репортаж із Харкова»	357
Розділ 13. Культурна експансія.	372
Розділ 14. У заручниках власних кліше. Все той самий кумедний хохол	399
ЕПІЛОГ. Російсько-українська війна, яка триває століттями	407
СПИСОК ВИБРАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.	413
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	427

ПРОЛОГ. 21 лютого 2022 року

«Ви хочете декомунізації? Що ж, нас це цілком влаштовує. Але не треба, як то кажуть, зупинятись на половині шляху. Ми готові показати, що означає для України справжня декомунізація».

З екрана мого ноутбука лунав голос Володимира Путіна. Вечірня промова російського президента 21 лютого 2022 року звучала загрозливо й моторошно. Було очевидно, що багатомісячне напруження, яке нависало над Україною, побоювання повномасштабного вторгнення чи очікування на якийсь фіктивний інцидент на кшталт «нового Гляйвіцу» ось-ось здійсниться. Я сидів за столом у невеличкій кімнаті в Празі і слухав російського диктатора. Він фактично оголошував війну Україні.

У своїй промові Путін передбачувано забрів в історичні теми. Російський президент любить історичні (псевдо)аргументи і, вочевидь, вважає себе неабияким знавцем історії. Війна, яку він вів проти України вже восьмий рік і яка саме тоді мала вийти на новий рівень, в його розумінні була війною, що мала виправити історичні помилки і кривди.

Путінова фраза про те, що «розпад СРСР був найбільшою геополітичною катастрофою», стала загальновідомою. У лютому 2022 року він додав до неї декілька дуже важливих штрихів. У своїй промові російський диктатор наголосив, що розпад СРСР став «розпадом історичної Росії», і що СРСР загалом був «історичною Росією». Пієтет до

немислимо. Вона вступала в конфлікт із існуючою комуністичною програмою...»¹.

Коренізація сьогодні видається радше короткочасним тактичним маневром, аніж цілеспрямованою стратегією радянської влади раннього періоду. Одночасно з масовою стратою найкращих представників покоління української інтелігенції більшовики на чолі зі Сталінінм остаточно згорнули нетривалу політику коренізації, зробивши «великий розворот» і фактично перейнявши основні принципи колоніального існування Російської імперії. Зрештою, сам Сталін чітко пояснював суть коренізації: «Ми проводимо політику максимального розвитку національних культур для того, щоб вона геть зовсім себе вичерпала і щоб на тому була створена база для організації міжнародної соціалістичної культури»². Вже 1930 року він запропонував формулу культури пролетарської за змістом, національної за формою»³. Фактично йшлося про злиття національних культур у єдину радянську культуру. Це гасло в дещо зміненій формі «соціалістичної за змістом, національної за формою» культури проіснувало до падіння радянської імперії і було дороговказом політики щодо національних культур у повоєнний період. А, по суті, як буде показано в наступних розділах, був нічим іншим як одним з інструментів культурної колонізації України.

ЧАСТИНА ДРУГА.

РАДЯНСЬКИЙ ПРОЄКТ І КУЛЬТУРНА КОЛОНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ

¹ Радомир Мокрик, *Бунт проти імперії: українські шістдесятники* (Київ, 2023), 212.

² Мартін, *Імперія національного вирівнювання*, 21.

³ Лариса Масенко, *Мова радянського тоталітаризму* (Київ, 2017), 188.

Іван і Марта Дзюби, 1962. Сімейний архів Дзюбів.

Спасибо ему, русскому народу, за это доверие! За здоровье русского народа!»¹

У той час юний Іван Дзюба незабаром саме мав обирати спеціальність для навчання в Педагогічному інституті міста Сталіно (нині — Донецьк). Згодом він добре пам'ятав, який приголомшливий ефект мав цей тост радянського вождя, передрукований, звичайно ж, у всіх можливих газетах і журналах:

«Пішов на російське відділення філфаку. Російське — бо престижніше. Тоді ж лютувала кампанія за російський пріоритет, старт якій дав Іосіф Віссаріонович своїм знаменитим тостом “за великий

¹ «...Довіра російського народу Радянській владі стала тією вирішальною силою, яка забезпечила історичну перемогу над ворогом людства — нал фашизмом. Дякую йому, російському народові, за цю довіру! За здоров'я російського народу!»

русский народ”. [...] І почалася вакханалія “російського пріоритету” в усіх сферах життя, в усіх науках, скрізь знаходили російських основоположників, родоначальників тощо. Я тоді, як і більшість моїх ровесників, не мав імунітету проти такої масової інтоксикації. Сором згадувати, але було: вступаючи ще в школі в комсомол, я в анкеті на запитання про національність відповів “русский”, і так й було записано в моєму комсомольському квитку (можна собі уявити, скільки таких “русских” було по всій Україні)¹.

Насправді «пріоритетність всього російського» партія визначила значно раніше, і лише в післявоєнний період вона набула очевидних і струнких форм. Пріоритет російської мови й культури був частиною «великого розвороту» Сталіна, який відбувся ще у 1930-ті. Ще в лютому 1936 року в газеті «Правда» написали, що «Усі народи СРСР — учасники великого соціалістичного будівництва, можуть пишатися результатами своєї праці. Усі вони — від найменших до найбільших — є повноправними радянськими патріотами. І першим серед рівних є російський народ, російські робітники, російські трудящі, чия роль в усій Великій пролетарській революції, від перших перемог і до нинішнього блискучого періоду її розвитку, є винятково великою»². Цю саму тезу підтвердив і Сталін, наступного року виступаючи з нагоди 20-річчя Жовтневої революції, наголосивши, що «стару Росію тепер перетворено на СРСР», а «серед рівних націй держав і країн в СРСР найрадянськіша і найреволюційніша — це російська нація»³. Таку пріоритетність безпосередньо закріпили й у «мовному питанні». 20 квітня 1938 року було ухвалено постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» та «Реорганізацію шкіл в Україні на виконання рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про

¹ Іван Дзюба, *Неокремо взяте життя* (Київ, 2013), 70.

² Масенко, *Мова радянського тоталітаризму*, 193.

³ Мартін, *Імперія національного вирівнювання*, 584.

РОЗДІЛ 8.

Шістдесятники

Хто такі шістдесятники?¹ Чи радше хто належить до шістдесятників? Про це в академічних і громадянських колах дискутують вже не одне десятиліття. Справді, оскільки люди, яких в українській історіографії прийнято називати «шістдесятниками», не публікували спільних маніфестів і загалом вони займалися різною діяльністю — і навіть в літературі, яка була, мабуть, найяскравішою площиною, де розкрився цей культурний феномен, молоді люди використовували геть різні стилі та підходи, — то вкрай важко однозначно встановити рамки: хто «ще був шістдесятником», а «хто вже ні».

Іван Дзюба пояснював: «Якогось “шістдесятництва” як певного цілісного, однорідного явища — не було. Це умовна назва для цілого ряду процесів — суміжних, паралельних, інколи залежних, інколи незалежних одне від одного. В кожного з нас був свій підхід, свій шлях, свій світ — тому це дуже умовне таке об’єднання»². Цю тезу Івана Дзюби треба завжди пам’ятати при намаганні чітко сформулювати визначення шістдесятництва: будь-яке визначення не буде вільним від суб’єктивізму його автора.

З плином часу науковці дедалі більше звертали увагу на роль шістдесятників як «культурної опозиції» в часи «відлиги» та участь окремих шістдесятників у дисидентському русі після 1965 року. Знову ж таки, ключем до цього розуміння може слугувати ще одна теза Івана

Дзюби: «Шістдесятниками були ті, хто послідовно несли етичний протест, котрий почасти переходив у політичну площину»¹. Цей акцент на первинності саме етичної площини безпосередньо поєднує шістдесятників із тим, як Вацлав Гавел пояснював феномен дисидентства. Це те саме «життя в правді». Однак безумовно варто пам’ятати, що феномен українського шістдесятництва — це передусім клубок взаємин талановитих непересічних людей, різних та самобутніх. Цей людський вимір шістдесятництва просто і водночас дуже влучно описала Ліна Костенко:

«Мабуть, найдоцільніший термін — когорта. Шістдесятники стали шістдесятниками тому, що це була когорта людей, об’єднаних між собою спільними переконаннями, боротьбою, чесністю. І вони дуже любили одне одного. Так, як поважали, як підтримували одне одного шістдесятники, я не знаю іншого такого покоління»².

Що ж об’єднувало таких неоднорідних і талановитих молодих людей, окрім взаємної симпатії? В одному з наших інтерв’ю Іван Дзюба на це запитання відповів неочікувано чітко: нас об’єднувало усвідомлення трагічного становища української мови³. Мова, як один із головних національних маркерів, безумовно була в епіцентрі інтересів шістдесятників — так само як і національна культура чи історія. Саме ці площини діяльності шістдесятників, як буде показано нижче, виразно наближають їхню діяльність до антиколоніальних мотивів.

Шістдесятники були поколінням, яке, за висловом Івана Драча, народилося «між великим голодом і великою війною». У повоєнний період молоді люди загалом входили з оптимістичними настроями, однак подвійний переворот свідомості — спершу смерть Сталіна, а згодом XX з’їзд партії і «таємна промова» Микити Хрущова — вніс

¹ Інтерв’ю з Іваном Дзюбою, Київ, 28 грудня 2019 року.

² Олена Чекан, «Високовольтна лінія духу»: <https://tyzhden.ua/Culture/31403> (18.02.2025).

³ Інтерв’ю з Іваном Дзюбою, Київ, 16 березня 2020 року.

¹ У цьому розділі використано частини моєї попередньої книжки: *Бунт проти імперії: українські шістдесятники*, (Київ, 2023).

² Інтерв’ю з Іваном Дзюбою, Київ, 16 березня 2020 року.

В'ячеслав Чорновіл і Олена Антонів. Архів Музею шістдесятництва в Києві.

Зваричевську, Опанаса Заливаху та інших. Їхні друзі, які залишилися на волі, на ходу «перекваліфіковувались» із літературознавців і поетів на правозахисників.

Процеси 1965–1966 років і реакція на них шістдесятників, фактично, задавали тон подальшому протистоянню дисидентів радянській системі. Все виразніше проявлявся правозахисний акцент, однак він мав чітке національне забарвлення. Український національний правозахист кували у вкрай несприятливих обставинах. Як згадував Михайло Білецький:

«Це була весна 1965 року, через пів року після зсунення Хрущова. Скінчився короткий період “відлиги”. Через кілька місяців пройшла перша група арештів: у Москві Синявський і Даніель, в Україні біля двадцяти чоловік, в тому числі Іван Світличний. Часто буваючи в цей час в Москві, я мав змогу порівняти тамтешню

атмосферу з київською. В одному відношенні вона була не на користь Києва: якщо в Москві ці події хвилювали широкі кола інтелігенції, обговорювалися в кожному інтелігентному домі, то в Києві майже ніхто, за вузькими межами гуманітарної еліти, навіть не знав про сам факт арештів. Зате не могла не приваблювати особливість саме цієї гуманітарної еліти: її вболівання за національну культуру, народні звичаї, мову; нічого подібного не могло бути в Москві, де ці проблеми не мали актуальності. Я пригадую, як зворушливо виглядали гуцульські килими в міських квартирах, рушники на стінах, вишиті сорочки, народні пісні, просто вживання української мови, що було в той час таким беззахисним викликом. Пригадую колядування на Різдво, учасників якого хапали й кидали в міліцейські “воронки”. Проїшли 1966 і 1967 роки, продовжувалися арешти в Москві і в Україні, при чому в Україні переслідування були найбільш жорстокі й на перший погляд не мотивовані; на відміну від Москви тут хапали не за конкретні виступи, а, так би мовити, превентивно: небезпечного вбачали в кожному

В'язничне фото Михайла Косіва. ГДА СБУ.